

<https://doi.org/10.62837/2024.2.534>

RÖYA NAZİM QIZI GÖZƏLOVA
AMEA Məhəmməd Füzuli adına
Əlyazmalar İnstitutu
İstiqlaliyyət, 26
royayolch@gmail.com

I DÜNYA MÜHARİBƏSİ CÜMHURİYYƏT DÖVRÜ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA Xülasə

I Dünya müharibəsi 1914-1918-ci illər arasında sürsə də onun əhatə dairəsi çox geniş olmuşdur. Bu müharibə Azərbaycana da təsirsiz ötürməmişdir. Xüsusən o zaman Azərbaycanın bu müharibənin iştirakçılarında olan Çar İmperiyasının tərkibində olması və vətənimizin zəngin yerüstü və yeraltı maddi sərvətlərə malik olması onun müharibədə iştirakını qaçılmaz etmişdi. Verilən məqalədə I Dünya savaşı zamanı Azərbaycan ədəbiyyatında, xüsusən Azərbaycan Demokratik Xalq Cümhuriyyətinin elan edilməsindən sonra ədəbiyyatımızda inikasından söhbət açılır. Xalq Cümhuriyyətinin banisi Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, onun əmisi qızı Ümmügülüm Rəsulzadə (Sadıxova), görkəmli ədiblərimiz H.Cavid, Məhəmməd Hadi, Ə.Cavad, A.Şaiq yaradıcılığında nümunələrlə söhbət açılır.

Açar sözlər: Birinci Dünya müharibəsi, Ə.Cavad, A.Şaiq, M.Hadi, ədəbiyyat, AXC, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə.

I Dünya savaşı bəşəriyyət tarixində baş vermiş müharibələrin ən faciəlisidir. Öz dağıdıcı qüvvəsinə görə yalnız ikinci Dünya müharibəsindən geridə qalır. Bu amansız müharibəyə dünyanın iki cəbhədə birləşən güclü ölkələri qoşulmuşdu. “Antanta”da Böyük Britaniya, Fransa və Rusiya imperiyası, “Üçlər İttifaqında” isə Almaniya, Avstriya-Macaristan və İtaliya qoşulmuşdu. İtaliya 1915-ci ildən “Atlanta”nın tərəfinə keçir. 70 milyondan ziyadə hərbiçinin səfərbər edildiyi amansız müharibə nəticəsində 10 milyona yaxın insan həlak oldu.

Öz arzusu olmadan Azərbaycan da I Dünya müharibəsinə cəlb edilmişdi. Bu, Şimali Azərbaycanın müharibə edən Çar Rusiyasının tərkibində olması ilə izah edilirdi. Azərbaycan özünün əlverişli coğrafi mövqedə yerləşməsi və zəngin maddi yeraltı və yerüstü sərvətləri ilə müharibə edən ölkələrin diqqətini cəlb edirdi. Çar İmperiyası xəyanətdən çəkinərək müsəlmanları, o cümlədən azərbaycanlıları müharibəyə çağırmasa da könüllü şəkildə bu müharibəyə – ordu sıralarına qoşulanlar var idi. Bunlardan 200 nəfər azərbaycanlı zabiti I Dünya müharibəsi cəbhələrində vuruşmuşdu. Artilleriya generalları Səməd bəy Mehmandarov, Əliağa Şıxlinski, Hüseyn xan Naxçıvanski, İbrahim ağa Vəkilov və onun oğlu polkovnik Qalib Vəkilov, ilk azərbaycanlı təyyarəçi Fərrux Ağa Qayıbov və başqaları bu qəbildən olan hərbiçilərimiz idilər.

Azərbaycanda 1918-ci ilin mayında Şərqdə ilk demokratik respublika olan milli dövlətimiz quruldu. Azərbaycanda Xalq Cumhuriyyətinin qurulması ilə ölkəmizin ictimai-siyasi-tarixi həyatında köklü dəyişikliklər baş verdi. Bu dəyişikliklər digər sahələrdə olduğu kimi, milli-mədəni, ədəbi mühitə də təsirsiz ötüşmədi, köklü dəyişikliklər baş verdi. Xalqımızın milli-azadlıq məfkurəsi, dövlət Respublikası mövcud olduğu iki il ərzində milli ideya mübarizəsində, o cümlədən romantizm və realizm yaradıcılıq axınında birləşir. Bu dövrdə fəaliyyətə başlayan parlament Azərbaycan dilini dövlət dili elan edir. 1918-1920-ci illərdə Hüseyn Cavid, Abdulla Şaiq, Məhəmməd Hadi, Cəfər Cəbbarlı, Ümmügülüm Sadıqzadə, Əli Yusif, Əhməd Cavad poeziya sahəsində uğurlar – bol-bol müvəffəqiyyətlər qazandılar.

C.Məmmədquluzadənin rəhbərliyi ilə nəşrə hazırlanan “Molla Nəsrəddin” jurnalı realist şair və yazıçıları öz ətraflarında birləşdirir, molla-nəsrəddinçilər kimi tanınan şəxsiyyətlərimiz ədəbi dili xalqın danışq dilinin bazası əsasında yaratmağı düşünürdülər. Ə.Hüseynzadənin başçılıq etdiyi “Füyüzat” jurnalı romantiklərin ideya və düşüncələrini müdafiə edir və füyüzatçılar kimi tanınan ziyalılar isə “orta türk dilinin formalaşdırılması” ideyasını rəhbər tutur və bu zaman Türkiyə türkcəsini əsas götürməyi fikirləşirdilər. Türkçülük, turançılıq ideyaları ilə köklənmiş Abdulla Şaiqin yaradıcılığında Xalq Cumhuriyyətimizə bəslənən dərin hörmət və ehtiram qırmızı xətlə keçir. Onun “Yeni ay doğarkən”, “Marş”, “Vətənin yanıq səsi”, “Arazdan Turana” şeirlərində vətəndaş şairin qəlbinin sədaları ucalır. A.Şaiq “Müsavata ithaf” şeirində yazırdı:

İldırımlar gurlasın,
Bulutlarım hazırlansın tufana!
Dağım, daşım boyansın həp al qana,
Şimşəklərim parlasın....
“Ölüm” deyə, “Vətən” deyə qoşarız.
Bu torpaqlar qanımıza boyansa,
Nəfəsimiz qalınca öc alarız.

Əslində bu möhtəşəm şeir marş da adlanır.

Abdulla Şaiqin “Əsrimizin qəhrəmanları” adlanan romanının bir hissəsi Cumhuriyyət dövründə qələmə alınıb. Bu əsərdə birinci Dünya Müharibəsi, Çar Rusiyasının tənəzzülü, Oktyabr inqilabı dövründə yeni nəsli düşündürən və narahat edən problemlərin diqqət mərkəzində durduğu əks olunur.

Məhəmməd Hadi bir tərəfdən “Şühədayi-hürriyyətimizin əhvalini-ithaf” şeirlərində ürək yangısı ilə söyləyirdi:

Sizin məzarınız iştə qülubi-millətdir,
Bu sözlərim ürəyimdən gələn həqiqətdir.

Bu şeirdə şair 1918-ci ildə erməni daşnakların törətdikləri qanlı cinayətlərdən, erməni-müsəlman faciəsindən ürək yangısı ilə bəhs edirsə də, digər bir tərəfdən “Əsgərlərimizə, könüllülərimizə” şeirində müstəqillik uğrunda mübarizədə qəhrəman vətən oğullarına üzünü tutur, onları vətənpərvər olmağa, torpağı, dövləti, xalqı qorumağa çağırır. Məhəmməd Hadinin “Meydani-hərb xatirələrimdən”,

“Ulduzlu bir gecədə müharibə tamaşası və “Şahnamə” şairi-ziiqtidarını xatırlamaq” və s. şeirlərində I Dünya müharibəsi xatirələrini yazmışdır. (4, 137).

Milli ədəbiyyat tarixində “istiqlal şairi” kimi tanınan Əhməd Cavad “Türk ordusuna”, “İngilis”, “İstanbul”, “Bakı deyir ki” və digər əsərlərində ölkədə milli azadlıq uğrunda gedən mübarizələr tərənnüm olunur, bu yolda canlarını qurban edənlərə dərin ehtiram və hörmət hiss edilir. Bu şeirlərdə “Bir kərə yüksələn” və bir daha enməyən, onu endirməyə cəhd edənlərə qarşı xalqın apardığı mübarizə, bu mübarizədə “müvəqqəti məğlubuyyət” beşiyində boğulmuş müstəqil Azərbaycan bayrağının 70 ildən sonra yenə başımız üstündə dalğalanması həqiqəti yaşayır, xalqın mübarizə dolu həyatı, qanı-canı bahasına əldə etdiyi müstəqilliyə yenidən qovuşması, milli duyğular yaşayır.

Böyük ədib, şəxsiyyət, dramaturq H.Cavid “İblis” əsərini I Dünya müharibəsinin ağır siyasi böhranının və erməni-daşnak birləşmələrinin fitvası ilə törədilmiş Mart faciəsinin onun şüurunda və dünyagörüşündə yaratdığı güclü təəssüratların təsiri ilə yaradılmasını vacib hesab etmişdir. H.Cavidin “İblis” pyesində hadisələr Birinci Dünya savaşı zamanı Yaxın Şərqdə baş verir. Əsərin baş qəhrəmanı Arif insani və romantik bir gəncdir. İblisin obrazına müraciət edən ədib maddi zənginlik üçün ruhlarını şeytana satan insanları təsvir etmiş olur. Ədibə görə ruhlar azad deyil, şeytan tərəfindən əsir götürülmüşdür. Elə məhz buna görə mənfi ruh insanların ruhuna, qəlbinə hakimdir, hansılar üçün ki, həyatda maddi məhsullar əsas meyardır. Əsərdə dramaturq tərəfindən pislənən ədalətsiz, qəddar qanlı bir döyüş əks olunur.

Əsərin baş qəhrəmanı Arif işğal müharibələrini, insanların qəddarlığını, cinayət və xəyanət faktlarını ürəyinə yaxın tutur. “Dünya müharibəsi içində olduğu üçün günahkar kimdir?”, “insanların çətinlik içində olduğu üçün kim günahkardır?”, “insanların niyə məhz öz maraqlarında olan ehtiraslar?” kimi ağırlı bədii suallara cavab verməkdən güclü olan və müharibə dövründə evini və qardaşını itirən Arif, “sivilizasiyalı” dünyanın vəhşiliyindən qaçmaq istəyir və xilas olmaq üçün hamıdan uzaqlaşır. Lakin bu da ona heç bir kömək etmir. Artif niyə Tanrı sakitcə insanların çətinliklərinə baxır?” sualından xilas ola bilmir. O görür ki, dünyada güclü olanın hakimiyyətinə üstünlük verilir, amma sevgi, vicdan və mərhəmət kimi əxlaq prinsiplərinin heç bir gücə malik olmadığına inanmır. (2).

Repressiya qurbanı, Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin dost-doğma əmisi qızı Ümmügülüm Rəsulzadə (Sadıqzadənin) şeirlərində azadlığını, müstəqilliyini əldə etmiş Azərbaycan xalqına, onun yenicə qurduğu azad, müstəqil, suveren dövlətinə məhəbbət, Vətənin sabahı üçün narahatlıq, xalqına ən çətin anda köməyə gələn, onu düşmən caynağından qurtarmağa çalışan Türk ordusunun arxa, dayaq olmasından ürəyində bir qürur hissi doğması, dili bir, qanı bir türk Azərbaycan xalqının hiss və duyğuları, bu tarixi həqiqətlərin xalqın ruhunda, yaddaşında buraxdığı dərin izlər yaşayır. Ümmügülüm 9 yaşından şeir yazmağa başlamışdır. “İqbal”, “Yeni iqbal”, “Açıq söz”, “Qurtuluş”, “Dirilik”, “Məktəb”, “Qardaş köməyi”, “Azərbaycan” və s. qəzet və jurnallarda şeirləri, hekayələri dərc edilmişdir. “Solğun çiçək” hekayəsi “Qurtuluş” jurnalının elan etdiyi müsabiqədə mükafata layiq

görülmüşdür. Sonralar jurnalın redaktoru, görkəmli yazıçı Seyid Hüseynlə tanış olmuş, ailə qurmuşdur. Gələcək həyat yoldaşını şəxsən tanımazdan qabaq tez-tez mətbuatda imzasına rast gəlir və həmin dövrdə Azərbaycan qadınlarının azadlığa çıxmasını, hüquqlarının qorunmasını, ictimai işlərdə fəal iştirak etməsini arzulayan Seyid Hüseyn Ümmügülüm kimi gənc Azərbaycan qadınının bu uğuruna sevinir və onun şəxsiyyəti ilə maraqlanırdı. Çox keçmədən həm Seyid Hüseyni, həm Ümmügülümün ailəsini yaxından tanıyan Hüseyn Cavid C.Məmmədquluzadənin "Ölülər" pyesi birinci dəfə Bakıda səhnəyə qoyulanda teatrda onları tanış edir. Beləliklə, Seyid Hüseyn çoxdan bəri maraqlandığı qızı görüb bəyənir. İyirminci illərin keşməkeşli günlərinin başlanmasına baxmayaraq onlar tezliklə evlənilib xoşbəxt həyat sürməyə başladılar. Məhəbbət, bir-birini başa düşmək, mənəvi və ədəbi yaxınlıq bütün çətinlikləri aradan qaldırmağa kömək edir. 1918-20-ci illər Ümmügülüm yaradıcılığının ən məhsuldar dövrüdür. O, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurulmasını sevinclə qarşılamış, şeirlərində xalqımızın milli istiqlala qovuşmasını təənnüm etmişdir. Bütün başqa xalqlar kimi Azərbaycan xalqının da azad yaşamaq hüququnu müdafiə edən şair, milli istiqlalın qorunmasına çağırış ruhlu əsərlər – "Bir mayıs günündə", "Türk ordusuna", "Ey türk oğlu!", "Çəkil, dəf ol!", "Əsgər anasına", "Dərdli nəğmə", "Yurdumuzun qəhrəmanlığına", "Yollarını bəklədim" və s. yazmışdır. Məhəmmədəmin Rəsulzadənin əmisi qızı Ümmügülümün 1918-ci ildə yazdığı beş bənddən ibarət olan "Ey Türk oğlu" şeirini sizlərə təqdim edirik:

Ey Türk, sən ey qəhrəman, igid oğlu Türklərin,
Şanlı, ulu babanın öyüdünü unutma!
Sən də yürü o yolu, ad çıxarsın əsgərin,
Ulular ardınca get, başqa bir yolu tutma!

Yolunu tanırdılar bir müzəffər yol kimi,
Tarixlərdə həp sənənin rəşadətini, hünərin.
Avropanın önündə neçin oldun qul kimi,
Harda qaldı şöhrətin, harda qaldı zəfərin?

Ülvi duyğular versin Türkün həssas qəlbinə
Hörmət-izzət aldırın böyük Turan elinə,
Səmələrdən seçilməz Türkün mavi bayrağı,
Pəmbə əski şanı ilə Türk yurduna dikilsin.

Yüz illərcə əzildin, ayaqlandın yetər, keç,
Yüz illərlə ağlarsan, eşidilməz də səsin.
Yüz illərcə dərdi-sərin duyulmadı nədən, heç,
Sən şimdi oyan, hayqır, bitməmişkən nəfəsin!
Qafqazdakı ən ulu, başı qarlı o dağlar,
Sənənin müzəffər adın, şərqi ilə tanınsın.
Səni vəhşi tanıyan o "mədəni" canavar,

Məğlub olsun, xar olsun, intiqamlar alınsın
Türk bayrağı o zaman göy üzündə parıldar.

Onun əsərlərində eyni zamanda Xalq Cumhuriyyətinin süquta uğraması, başımıza gətirilən müsibətlər, tarixi ədalətsizliklər öz əksini tapmışdır (5).

1918-ci ilin iyunun 17-də Azərbaycan Milli Şurasının iclasında Demokratik Respublikanın banisi Məmməd Əmin Rəsulzadə öz alovlu nitqində deyirdi: “Dünya müharibəsi və Rusiya inqilabının təsiri ilə yeni doğulmuş və həyat siyasətinə ilk qədəm basmış olan Azərbaycan qayəsihatə olunmaz mühüm dəqiqələr keçirir. Bu yeni türknüzad siyasəti rişə və buluğ bulub da millətlər zümresinə vəsail-həyat olaraq girə biləcək, yoxsa sısqa cocuq kimi südəmər halında tərki-həyat edəcəkdir?”

İştə bütün zehinləri işğal edən bir məsələ! İştə bir zəman ki, müqəddərat milliyyəllərinə alanlar üçün Azərbaycan nüzadını tələf etdirməmək kimi müşkül, fəqət müşküllüyü ilə bərabər şərəfli bir vəzifə və məsuliyyət tərtib ediyor.” (1,28).

Göründüyü kimi, M.Ə.Rəsulzadə özünün bu alovlu nitqində hələ I Dünya müharibəsi ərəfəsində “Dirilik” jurnalı səhifələrində qaldırdığı və sonralar isə 1917-ci ilin aprelində Bakıda keçirilən Qafqaz müsəlmanlarının qurultayında yenidən ortalığa atılan “Azərbaycan qayəsi”ndən söhbət açır.

ROYA GOZALOVA **THE AZERBAIJAN LITERATURE IN THE PERIOD OF REPUBLIC** **DURING THE FIRST WORLD WAR**

SUMMARY

Although the First World War lasted between 1914-1918, its scope was very wide. This war did not affect Azerbaijan either. Especially at that time, the fact that Azerbaijan was part of the Tsarist Empire, which was one of the participants in this war, and that our country had rich surface and underground material resources made its participation in the war inevitable. In the given article, there is a discussion about the influence of the Azerbaijani literature during the First World War, especially after the declaration of the Azerbaijan Democratic People's Republic in our literature. The founder of the People's Republic, Muhammad Amin Rasulzadeh, his cousin Ummughulsum Rasulzadeh (Sadikhova), and our prominent writers H.Javid, Muhammad Hadi, A.Javad, A.Shaig, will be discussed with examples.

Key words: The first World War, A. Javad, A. Shaik, M. Hadi, literature, ADR, Muhammad Amin Rasulzadeh.

P.KOZALOVA

**В ПЕРИОД АДР ОТРОЖЕНИЕ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ В
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ**

РЕЗЮМЕ

Несмотря на то что, Первая Мировая война продолжалась с 1914 по 1918 годы, ее масштабы были очень широки. Эта война не оставила Азербайджан без своего влияния. Особенно в то время тот факт, что Азербайджан входил в состав Царской Империи, которая была участником этой войны, а тот факт, что наша страна располагала богатыми наземными и подземными материальными ресурсами, сделало ее участником войны, сделало его участие неизбежным. В статье говорится о его влиянии на азербайджанскую литературу в годы Первой мировой войны, особенно после объявления Азербайджанской На примерах обсуждаются произведения основателя Народной Республики Мухаммад Амин Расулзаде, его двоюродной сестры Уммугулсум Расулзаде (Садихова), наших выдающихся писателей Х. Джавида, Мухаммада Хади, А. Джавада, А. Шайка.

Ключевые слова: Первая Мировая Война, А.Джавад, А.Шаик, М.Хади, литература, АДР, Мохаммед Амин Расулзаде.

İstifadə edilmiş mənbələr

1. "Azərbaycan" qəzeti, №41, 1818-ci il.
- 2.Əzizov N. H.Cavid dramaturgiyasında insan, iblis, tanrı. Bakı, Elm, 2007, 153 s.
- 3.Əzizov N.H.Cavid dramaturgiyasında insan, iblis, tanrı. Bakı, Elm, 2007, 153 səh.
- 4.Hadi Məhəmməd. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Şərq-Qərb, 2005, 464 səh.
- 5.Sadıxzadə Oqtay. Novxanı və novxanlılar.
- 6.Sultanlı V. İstiqlal sevgisi. Bakı. Elm və təhsil – 2014.

**Rəyçi: fil.ü.f.d. Samirə Ağababa qızı Əliyeva tərəfindən
nəsrə tövsiyə edilmişdir.**